

O IMAMSKOJ SLUŽBI U TVRĐAVAMA BOSANSKOG SANDŽAKA U 15. I PRVOJ POLOVINI 16. VIJEKA

Aladin Husić

Imamska služba predstavlja jednu od najčešćih i najredovnijih službi u tvrđavama Bosanskog sandžaka. Bez obzira što ima izrazito vojnički predznak, ona je, po svojoj prirodi, nadilazila vojničke okvire, posebno u ranom osmanskome razdoblju na ovim prostorima. Zato je možemo okarakterisati kao službu dvojakog karaktera; čisto vojnog za obredoslovne potrebe posada, i za potrebe lokalnog stanovništva - novih muslimana, nastanjenih neposredno uz tvrđavu.

Budući da do kraja 15. vijeka, izuzev rijetkih slučajeva, nije bilo razvijenijih urbanih naselja koja bi postajala značajni duhovni centri, otuda su tvrđavski imami, uz druge faktore i subjekte koji su doprinosili utjecajima islama, imali zapaženo mjesto. Na takvu ulogu u duhovnom životu posebno u prvoj epohi vladavine Osmanlija, tj. do kraja 15. i početkom 16. vijeka, utjecale su opće okolnosti u navedenom razdoblju. One se ukratko mogu okarakterisati kao vrijeme nestabilne vlasti nad dijelom teritorija koji je zaposjednut 1463. godine što je rezultat neprekidnih upada neprijatelja, uznemiravanja stanovništva koje je često bilo prisiljeno na napuštanje posjeda, sela, varoši, pa i čitavih krajeva. To je direktno podrivalo privredu i usporavalo stvaranje jezgra i ekonomske podloge za razvitak novih urbanih naselja, koja su, pored toga što su bila privredni i administrativni, u stabilnim područjima, postajala i važni duhovni centri. Urbani razvoj pojedinih mjesta redovno je nosio i veći broj

sakralnih objekata koji su davali novi izgled naseljima ali i mijenjali duhovnu sliku ovih prostora. Da bi započeo nesmetan i intenzivniji urbani razvoj, vlast a time i normalizacija sigurnosnih uvjeta života, morali su biti potpuno stabiliziran. Zato se duhovni život na ovim prostorima odvijao tempom stabilizacije ta dva elementa u pojedinim krajevima.

Vojno prisustvo, išlo je uvijek korak ispred tako da su tvrđavske posade i njihovi imami među prvima koji su mogli obavljati misiju širenja islama i islamskog utjecaja, posebno u rubnim dijelovima zaposjednutog teritorija. Svojim prisustvom i aktivnostima u pojedinim mjestima ili krajevima, imami tvrđavskih posada davali su poticaj lokalnom stanovništvu za prihvatanje islama i upoznavali ga s propisima nove vjere.

Uvjetovanost broja poznatih imamskih službi u tvrđavama Bosanskog sandžaka

Proces uspostave Osmanske vlasti na području koje je ulazilo u sastav Bosanskog sandžaka trajao je prilično dug vremenski period. Na području Zvečana i N. Pazara, koji su pripadali Bosanskom sandžaku od njegovog osnivanja 1463. godine, osmanska uprava uspostavljena je prije kraja XIV vijeka.

U Bosni to se dogodilo nešto kasnije, ali je također bilo potrebno približno jedno i po stoljeće da bi se zauzeo cjelokupni današnji teritorij BiH.

Prve stalne pozicije Osmanlija u istočnim dijelovima Bosne uspostavljene su prije kraja prve polovine 15. v. a posljednja oblast koja je pala pod njihovu vlast bio je Bihać sa srednjim i donjim Pounjem krajem 16. vijeka.”¹

U navedenom vremenskom razdoblju moguće je razlikovati tri faze osvajanja Bosne, i to;

1.) do 1463. g. kada je uspostavljena vlast na užem prostoru Dobrun-Višegrad-Vrhbosna (oblast Sarajeva),

2.) od 1463-1530. g. u kojem je zauzet skoro cjelokupni prostor Bosne, osim Bihaća s Pounjem, ali i područja u Dalmaciji i Lici koja su privremeno pripala tom sandžaku;

3.) od 1530. g. do kraja 16. vijeka kada je osvojen preostali teritorij Pounja i sjeverni dio zapadno od Vrbasa.

Krajnja sjeverozapadna granica u vrijeme učvršćivanja pozicija i osnivanja Bosanskog sandžaka 1463/4. godine kretala se polukružno od utvrda Akhisar (Prusac), Toričan (kod

Turbeta), Vranduk pa skoro do Srebrenice. Sve tvrđave do te linije pripadale su ovom sandžaku. Osnivanjem Hercegovačkog sandžaka 1470. godine, dio posada u južnijim dijelovima Bosanskog sandžaka je do 1485. g. ili ukinut (Borovac, Crešnjevo, Borač i Todevac)² ili pripojen Hercegovačkom sandžaku (Mileševo, Samobor).³

Bosanskom sandžaku su pripojena i ostala područja osvojena do 1530. godine u Bosni zatim Dalmaciji i Lici, tako da se on tih godina protezao na sjeverozapadu približno u liniji Banja Luka - Kamengrad - Ostrovica - Udbina i Obrovac. Nakon osnivanja Kliškog sandžaka (1537.), cjelokupni prostor jugozapadno od gornjeg toka Vrbasa - od pravca Prozor - Akhisar - Golhisar - Ključ, uključujući i Fenarlik ili Kaštel, na desnoj strani Vrbasa - negdje iza 1540. godine pripojen je novoformiranom sandžaku.⁴

Teritorijalni opseg ove administrativne jedinice, kao što se vidi, posebno u prvih osam decenija njegovog postojanja (1463.-1540.), bio

je promjenljiv usljed stalnog proširenja i administrativne reorganizacije te stvaranja novih administrativnih jedinica.

U zavisnosti od uspostave vojne i civilne vlasti u navedenim oblastima vršen je postepeni uticaj islama u sferi materijalne kulture i duhovnosti, manifestiran posebno kroz izgradnju sakralnih objekata i djelovanje njihovih službenika na prostoru koji je u pojedinim etapama obuhvatao Bosanski sandžak.

Prvi pisani tragovi prisustva imama kroz vojne službe potječu iz 1455. godine, na prostoru poznatom kao Krajište Isa-bega Ishakovića, koje se u kasnijem Bosanskom sandžaku protezalo uskim pojasom od Zvečana do Hodidjeda (kod Sarajeva). Na tom teritoriju bile su locirane tri timarske posade u mjestima Zvečan, Jeleč i Hodidjed, koje su imale svoje imame.⁵ U tom teritorijalnom okviru mogli su se osjetiti već prvi rezultati novog utjecaja.

Koliko se do sada zna, najstarija džamija u Bosni podignuta je 1448. godine u Ustikolini.⁶ Njeno podizanje podudarno je upravo sa uspostavom prvih stalnih pozicija Osmanlija u Bosni 1448. godine, preciznije u Hodidjedu.⁷ Do kraja 15. vijeka pa i do kraja prve dvije decenije 16. v., na prostoru Bosanskog sandžaka sagrađen je mali broj džamija u pazarima i kasabama, i to za vrijeme Mehmeda II (1451.-1481.) u Sarajevu, Travniku, Vranduku za vrijeme Bajazida II (1481.-1512.) u Foči, Rogatici, Višegradu, Pruscu i Prozoru za vrijeme Selima I (1512.-1520.) Knežini, Tešnju i Doboju. Intenzivniji razvoj gradova, izgradnja većeg broja sakralnih objekata, počinje dolaskom na prijesto Sulejmana Kanunija 1520. godine.⁸ Do tada, važno mjesto u vjerskom životu, uz rijetke centre koji su već stekli solidne pretpostavke za intenzivne vjersko-kulturne utjecaje kao npr. Sarajevo, predstavljali su sakralni objekti i imami u tvrđavama. Neke od navedenih džamija usko su vezane za vojničku službu, i nastajale su, sasvim je jasno, za potrebe posada u Vranduku, Travniku, Tešnju, Doboju, a vjerovatno i u Višegradu, Prozoru i Pruscu.

Njihov broj i rasprostranjenost zavisili su od teritorijalnog opsega Bosanskog sandžaka. Podaci o tvrđavskim džematima, odnosno imamima i imamskoj službi u njima zavisili su

još od statusa posade, dakle od toga da li je ona ulufedžijska ili timarska, tj. krajiška ili tvrđava u unutrašnjosti sandžaka. Isturene posade u odnosu na timarske, zbog drugačijeg načina finansiranja odvojeno su registrovane, usljed čega su podaci o njima, u nama dostupnim izvorima veoma oskudni tako da izuzev rijetkih podataka kroz razne marginalije iz timarskih deftera, drugim ovom prilikom ne raspoložemo. Zato, u zavisnosti od ta dva faktora varira broj u izvorima spomenutih utvrda i on se kreće od 17 poznatih 1468.⁹g. do 59 tridesetih godina 16. vijeka, od čega 28 timarskih i 31 ulufedžijska.¹⁰ Većina njih, bez obzira na status, pokazuju to podaci, imala je registrovanu imamsku službu u okviru svoje posade.

Prostor za obavljanje obreda posade

Tvrđave, onako kako su zatečene bile su radene namjenski u skladu s vojnim potrebama, prilagođene vremenu i tehničari ratovanja te što je moguće lakšoj odbrani, sa mogućnošću dugotrajnijeg izdržavanja i opstanka u slučaju opsada tako da su sve potrebe posada mogle biti zadovoljene unutar gradskih bedema. Iz dosadašnjih istraživanja nije poznato da su u okviru srednjovjekovnih utvrda postojali izgrađeni objekti kultne namjene pa je dolazak Osmanlija u tom smislu donio bitne promjene u životu posada unutar utvrđenja. Kao pripadnici islama novi stanovnici u tvrđavama u odnosu na svoje prethodnike imali su daleko sadržaniji vjerski život. Pored periodičnih obredoslovnih obaveza, godišnjih (bajrami), sedmičnih (džume), islam propisuje svakodnevno prakticiranje, kroz obavljanje pet dnevnih namaza. Takva okolnost kao i sigurnosni razlozi, najzad i sama praktičnost, iziskivali su najoptimalnije rješenje. Budući da izvan niti unutar tvrđava nisu zatečeni namjenski objekti te vrste, kao što je slučaj, npr., sa drugim objektima uže namjene, moralo se prići stvaranju uslova unutar prostora svakodnevnog življenja članova posade kroz izgradnju novih ili adaptaciju nekih od postojećih koji su najprilagodljiviji novim zahtjevima.

Po onome što nam pružaju dostupni izvori, vidljivo je da su u pojedinim tvrđavama, ne-

posredno nakon njihovog zauzeća podizane džamije, ali je njihov broj veoma mali. Koliko se zna do kraja vladavine Selima I (1512.-1520.), u Bosanskom sandžaku, podignute su džamije u tvrđavama: Travnik, Tešanj, džamija na ulazu u tvrđavu Doboj i uz tvrđavu Vranduk. Budući da su u vrijeme vladavine Bajazida II (1481.-1512.) podignute džamije još u Višegradu, Pruscu i Prozoru, dok u njima nije bilo većeg broja muslimana, vjerovatno su bile prije svega u funkciji posada. Jedan kasniji izvor također upućuje da je i banjalučka tvrđava imala izgrađenu džamiju.¹¹ U drugim to su bile, najčešće znači, posebne prostorije adaptirane za takve potrebe u okviru tvrđave. Posadi Doboja, služila je spomenuta džamija, usljed čega, u izvorima ne srećemo imamsku službu u ovoj tvrđavi. U mjestima koja u okviru posade tokom 15. i 16. vijeka ne evidentiraju prisustvo imama, pretpostaviti je da je to pitanje riješeno na sličan način, obavljanjem službe izvan tvrđave ili finansiranjem u gotovinskim novčanim iznosima koji su odvojeno registrirani.

Praksa u nekim tvrđavama nije bila strogo određena, pa se ponekad i odstupalo od prvobitno ustanovljenog rješenja. Iako je od 1468.-1516.¹² u okviru posade Kličevac¹³ (kod Srebrenice) imamska služba redovno registrirana, ona se 1530. godine gubi. Imajući u vidu položaj Kličevca, malo se čini mogućim da je izvan tvrđave u neposrednoj blizini mogao biti sagrađen objekat koji bi služio u te svrhe, posebno ako se ima na umu da je ova utvrda iza toga veoma kratko bila u funkciji. Još se manje vjerovitim čini da je potpuno ukinuta. Stoga, nadoknada u novčanom iznosu ili postojanje službe u obližnjem selu Sućeska, koja bi je mogla nadomjestiti čine se izvjesnijim. Na potpuno suprotan način postupilo se u tvrđavi Vinčac. Iako je posada postojala od ranije, u samu tvrđavu imam je postavljen 18. ramazana 939. (12.4.1533.)¹⁴ godine. Bez obzira na ove pojedinačne slučajeve, službe su se najčešće obavljale u okviru same tvrđave, u prostorijama namjenjenim u tu svrhu, bilo adaptiranim bilo u novoizgrađenim džamijama od kojih su ponegdje do danas sačuvani značajni ostaci kao, npr., u Travniku.

Tituliranje imama

Uloga džamija ili objekata koji su nadomještali njihove funkcije, u samim tvrđavama ili uz njih, bila je veoma značajna do podizanja novih, nastalih usljed urbanog razvoja pazara i njihove transformacije u kasabe. One su u pojedinim mjestima predstavljale centralne džamije i u njima su zato dugo vremena uz pet dnevnih namaza obavljane džume, bajrami i držani vazovi kao i sve druge potrebne vjerske aktivnosti. Obaveze ustanovljene za pojedina mjesta zahtijevale su različite profile službenika u tvrđavama koje po obavezama i vrsti angažiranosti možemo podijeliti u dvije kategorije: a) imame, i b) imame i hatibe.

Nosioci obredoslovnih službi u tvrđavama najčešće se titulišu kao „imam” što je podrazumjevalo predvođenje prilikom obavljanja prije svega pet dnevnih namaza ali i drugih potreba koje se ukažu. Uz već uobičajeno „imam”, za nosioce tih aktivnosti, korišten i pojam „imam i hatib”, ako obavlja i hatibsku dužnost, znači, ako drži vazove u vrijeme bajrama ili u drugim prigodnim prilikama. Takvih poznatih slučajeva je, međutim, veoma malo. Jedino se zna da su Travnik i Banja Luka - početkom druge polovine 16. v., (premda je tako vjerovatno od njenog osvajanja) u tvrđavskim džamijama imali imama koji je ujedno i hatib.

Stručno i intelektualno tituliranje za nosioce takvih službi vremenski nije bilo standardno, i u tome je u početku korišten pojam „mevlana”, što je predstavljalo počasni naziv za visokoučene ljude. Ovi nadjevci su dominantni 1468., 1516., dok se 1485. i 1489. pretežno koriste nazivi „fakih” - poznavalac fikha. Ni jedan od njih u kasnijem razdoblju nije izrazito dominantan i podjednako su u upotrebi ali je već polovinom 16. vijeka sve naglašenija vojnička pripadnost imama označavana sa „merd tvrđave”.

Finansiranje imamske službe

Službe imama u tvrđavama, kao i drugih činovnika koji su pripadali vojničkoj klasi, posebno ako su izravno angažirani u vojsci, finansirane su dvojako, i to direktno iz državnih

prihoda u novcu (gotovini) i dodjelom prava na uživanje zemljišnih posjeda - timara.

Za vršenje službe u tvrđavama sa stalnim posadama, tj. timarskim, imami su stjecali pravo na rentu različite visine na određenim zemljišnim posjedima, najčešće u selima nedaleko od mjesta službovanja. Ako su prvobitno i bili udaljeni stabilizacijom prilika timari šu obično dodjeljivani bliže mjestu boravka.

U prvim decenijama osmanske uprave timari imama su se kretali oko dvije hiljade akči, ponekad i više od te sume. Koliko se iz najranijeg popisa može zaključiti, najveći timari imama 1468/69. g. iznosili su 2179 i 2109 akči u tvrđavama Todevac i Samobor. Na osnovu deftera iz 1468/9. g. i nekih drugih timarskih popisa iz 16. vijeka došlo se do zaključka da je imam u sastavu gradske posade bio „redovno timarnik” i da je visina timara pojedinih imama dostizala iznos i preko 4000 akči.¹⁵ To bi značilo da su oni imali mnogo više od čehaja tvrđava što ne odgovara uobičajenoj vojnoj praksi u kojoj po visini primanja u tvrđavi dizdar i njegov zamjenik (čehaja) najčešće prednjače u odnosu na ostale članove posade ili ih drugi mustahfizi u tome ne mogu nadilaziti. Vrednovanje imamske službe nije se razlikovao od ostalih službi prisutnih u jednoj tvrđavi čija primanja su se kretala najčešće oko 2000 akči.

Detaljnija analiza navedenog izvora iz 1468., zatim 1530. g. i neka literatura¹⁶ ukazuju da su imami u tvrđavama u određenim okolnostima imali i novčane nadoknade. U svim izrazito graničnim posadama oni su isplaćivani novčanim gotovinskim sredstvima¹⁷ sve dok je tvrđava imala izrazito krajiški status ili ako su se u njoj nalazile obje vrste mustahfiza, tj. timarnika i ulufedžija. Prisustvo obje ove komponente primjetno je u tvrđavama bližim pojasu izrazite vojne krajine uspostavljene u određenom vremenu i na određenom prostoru.

Nekoliko podataka iz 1540. godine, jasno govore da su zbog takvog statusa imami Banje Luke i Tešnja od osvajanja ovih gradova do te godine primali novčane naknade.¹⁸ Ali praksu novčanog finansiranja imamske službe (koja nije i jedina finansirana na taj način u njima) mnogo ranije nalazimo u tvrđavama Bobovac, Vranduk i Prozor. Zato ćemo istaći da je imam Bobovca

krajem aprila do negdje 8. maja 1472. g. umjesto ranije novčane nadoknade dobio dio timara Alije, koji je ranije također u Bobovcu vršio službu. Kako su taj kolektivni timar od 5973 akče, prethodno dijelila tri člana posade, tako se može pretpostaviti da je imamu pripalo približno oko 2000 akči. Čak se izričito kaže da je imam „obavljao svoju službu u spomenutoj tvrđavi uz dnevnu plaću - ulufu”. Isti slučaj imamo i u tvrđavi Prozor, u kojoj je imam dobio dio timara posadnika Jusufa između 20.-30. juna 1471. godine i Vranduku čiji imam Muhjuddin je sredinom džumade-l-uhraa 877. g. (sredina novembra 1472.) dobio također dio Sarudže iz iste tvrđave, kojemu je iz zdravstvenih razloga prestala vojna služba.¹⁹ Na ovaj način, znači - isplatom u novcu, finansirani su imami u onim tvrđavama koje 1468. g. nisu imale ubilježene imame timarnike, i to Borovac, Susid i Mileševo kao i drugim koje se ovim izvorom ne spominju a bile su u funkciji. Plaće ulufedžija bitnije se nisu razlikovale od nadoknada koje su dobijali imami timarnici i one su zavisile od okolnosti, vremena, obaveza koje su kao imami ili hatibi imali u tvrđavama pa i godina službe koje su izgleda djelimično utjecale na primanja.

Do kraja 15. vijeka podaci o tvrđavama prilično su oskudni, ali iz raspoloživog uočljivo je postepeno smanjenje iznosa kojima su imami mogli raspolagati. Između 1485. i 1489. godine imami u 9 poznatih tvrđava²⁰ najčešće su raspolagali timarima u visini od oko 1500 akči.²¹

Početkom 16. vijeka, u poznatim tvrđavama, uz rijetke izuzetke, donja granica iznosa je umanjena, te se visina imamske nadoknade većinom kretala oko 1400 akči. Višegradski i vrandučki imam su dobijali po 1600, imam Hodidjeda oko 1500 akči dok je travnički i dalje zadržao prvobitnu visinu imamske nadoknade iz prvih decenija, koja je bila 2000 akči.²²

Slično stanje zadržano je i tokom četvrte decenije 16. vijeka. Plaća travničkog imama i dalje je ostala najveća u sandžaku, sa 2000 akči, dok se u ostalih kretala pretežno između 1400-1600 akči. Iz ovih okvira se rijetko izlazilo, jedino što je u Akhisaru imam uživao timar u iznosu od 1689. akči dok su u tvrđavama Višegrad, Vranduk, Sokol, Golhisar i Jajce imali oko 1600 akči. Više od polazne timarske osnove imali su

imam Hodidjeda, 1520, Belgrada (Glamoč) 1540 i Drniša 1500 akči. Ostali imami nisu dobijali posjede ispod 1400 a nekad se ta suma prihoda kretala i nešto više od 1400 akči²³.

U pogledu visine nadoknade, koliko se iz popisa može uočiti, u većini tvrđava koje su pripadale Bosanskom sandžaku 1540. g. stanje je uz neznatne korekcije ostalo isto. Raspón najveće i najniže nadoknade ostao je i dalje nepromijenjen, 2000 akči u Travniku do 1400 u Dobrunu, Tešnju, Bočcu, Vincu (Vinčac) i Prozoru. Ovoj grupi pripadala je i imamska služba u Jajcu, što predstavlja stanovito smanjenje, ako se zna da je prethodno imam Jajca uživao 1600 akči. Među imame sa najvećim timarom zato su spadali imami tvrđava: Akhisar 1689, Hlivno 1632, Sokol 1623, Višegrad 1600, Banja Luka 1608, Belgrad 1548. Sljedeću kategoriju činile bi tvrđave čije službe su iznosile blizu 1500 akči, i to, Hodidjed i Drniš 1500, Nečven 1495 akči. U odnosu na 1530. g. ovom imamu suma je uvećana za 95 akči.²⁴

Naprijed istaknuto ukazuje da su imami u osmanskoj vojnoj službi u prve dvije decenije u sandžaku Bosni bili u znatno boljem materijalnom položaju kada su im se nadoknade kretale oko 2000 akči, nekada i više. U narednom razdoblju evidentan je stalni pad visine njihove nadoknade koja se do pred kraj prve polovine 16. vijeka spustila u prosjeku ispod 1500 a najčešće između 1400-1450 akči. Takvo kretanje materijalnog statusa imama u vojnoj službi u većini slučajeva bilo je određeno krajiškim karakterom tvrđava. Svaka promjena u tom pogledu sa sobom je neizostavno nosila i promjene druge vrste.

Gubljenjem krajiškog statusa, npr., posadama su umjesto ranije novčane nadoknade dodjeljivani timari što je u mnogim slučajevima predstavljalo i umanjenje prvobitne nadoknade. Imam tešanske posade, Mustafa, do 8. ševvala 946. (16. 2. 1540.) primao je dnevno pet akči, što bi u godišnjem obračunu iznosilo oko 1775 akči. Od tada dodijeljen mu je timar u iznosu od 1400 akči²⁵ bez pokazatelja da je ta razlika nadoknađivana na neki drugi način, što bi značilo da mu je primanje time znatno umanjeno. Slične promjene vremenom dogodile su se u Jajcu i (1540. g.) Banjoj Luci (polovinom 16. v.) čiji

imami su, u odnosu na raniju praksu, primali po 1400 umjesto nekadašnjih 1600 akči. Na određen broj tvrđava u kojima je ta služba ranije uspostavljena, čini se, da su se te promjene manje odražavale i plaće njihovih imama prilično su se ustabilile početkom 16. vijeka, kao. npr., u tvrđavama Višegrad (1600), Vranduk (1600) i Hodidjed (1500), premda su do kraja 15. vijeka u Višegradu varirale. Na veće iznose, bez sumnje, utjecala je činjenica da se u Vranduku i Višegradu radi o džamijama.

Travnik je u tom smislu predstavljao izuzetak, jer je od ustanovljenja te službe u tvrđavskoj džamiji nadoknada za njeno vršenje iznosila 2000 akči i ostala nepromijenjena do kraja 16. vijeka. Budući da se radi o džamiji koja je nastala veoma rano u samoj tvrđavi moguće je, da je u naredbi sultana o njenom podizanju određena i suma koju će primiti njen imam ujedno i hatib, što njegovi nasljednici nisu preinačavali. Ta dva razloga održavali su, izgleda, tako dugo primanja na tom nivou.

Ostala mjesta, kako se moglo vidjeti, bila su podložna promjenama. Opće je evidentno da su u prvim decenijama, imami imali veće timare, da su isturenije posade češće imale više a tamo gdje je sultan odredio visinu nadoknade ona nije dokidana ni kasnije. Ako bismo najveći timarski iznos konvertirali u dnevni - novčani, onda bi dnevno primanje timarnika u Bosanskom sandžaku iznosilo 6 akči. Iako izlazi iz definisanog vremenskog i prostornog okvira, napomenuti ćemo da su se pred kraj 16. vijeka, (1586.) imanski dnevni iznosi na području Slavonije i Bosanske krajine kretali od 5-10 akči dnevno, komandnom osoblju 15-20,²⁶ što potvrđuje da su u ugroženijim područjima plaće bile znatno veće.

Obaveze imama

Imamska služba u tvrđavama ustanovljena je prvenstveno kao služba u funkciji posade čiji članovi su u pojedinim mjestima i po nekoliko decenija predstavljali jedine muslimane. Osnovni zadatak imama stoga je služiti potrebama posade, naročito u prvim godinama osmanske uprave. Vremenom, islam je između

ostalih i pod utjecajem posada nalazio plodno tlo među domaćim stanovništvom, nastanjenom u varošima ili podgradima. Do izgradnje novih sakralnih objekata u muslimanskim mahalama, bilo da se radi o džamijama ili mesdžidima, tvrđavski imami su bili podjednako u funkciji, kako posadi tako i drugim muslimanima, novim primaocima ili onima doseljenim, bilo kojim povodom. Džamija u tvrđavi Travnik, do kraja vladavine Selima II (1512.-1520.) bila je jedini sakralni islamski objekat, premda je džemat muslimana postojao još od 1485. godine. Djelatnost imama, dakle, postepeno je izlazila iz okvira same tvrđave.

Imamski poziv u tvrđavama podrazumijevao je predvođenje dnevnih namaza ali i ostalih potreba, džuma, bajrama, držanje vazova, gasuljenja i obavljanja dženaza. Njihova uloga u podučavanju islamu i njegovom širenju nije zanemariva, pogotovo do momenta dolaska većeg broja lica koja su vršila takav utjecaj kao derviši, kadije i druga ulema. Sva mjesta koja su imala posade dugo vremena su za navedene bila nepristupačna pa su tako tvrđavski imami predstavljali jedina lica koja su obavljala tu vrstu aktivnosti. Neke tvrđavske džamije vremenom su postale značajni edukativni centri, bez obzira na dosta izmijenjene okolnosti, povećan broj muslimana, sakralnih objekata i slično. Razloge tih promjena treba tražiti u činjenici da je došlo do formiranja mahala i u pojedinim tvrđavama, tako da su tvrđavske jednostavno preuzele sve funkcije mahalskih džamija. U džamiji tvrđave Travnik do 1604. godine ustanovljena je i posebna služba muallima.²⁷ Po svojoj namjeni one su to, barem djelimično, od momenta njihovog nastanka.

Mali je broj tvrđava u kojima je registrovano da je obavljana imamska i hatibska služba. To su, koliko se do sada zna, do kraja prve polovine 16. v. jedino travnička i banjalučka džamija. Samo postojanje džamije implicira imamske i hatibske poslove pa se, i pored toga što za vršioca te dužnosti u tvrđavi ne stoji i hatib, osnovano može pretpostaviti da su isti poslovi obavljani i u tvrđavama koje su u svom širem kompleksu imale džamije, kao, npr., Vranduk i Višegrad koji su imali tzv. carske džamije. To se, donekle, može razumjeti i iz visine primanja njihovih imama

koja su u 16. vijeku bila redovna među većim imamskim primanjima u sandžaku. Hatibi su morali posjedovati viši stupanj obrazovanja od imama ili su već morali imati više imamske prakse da bi mogli obavljati te poslove. Nekada su te funkcije mogle biti razdvojene, pa su ih obavljale različite ličnosti - kao što je to kasnije (1586. g.) bio slučaj u Kamengradu - ali u navedenim tvrđavskim džamijama, one su, do polovine 16. v. redovno objedinjene u jednom licu.

Porijeklo imama

Prvih decenija imami su dolazili sa strane, iz krajeva koji su ranije pali pod osmansku vlast i obrazovani su bez sumnje izvan Bosne. Osnivanje obrazovnih institucija na ovom području stvorilo je i pretpostavke za uključivanje kadra obrazovanog u Bosni. Prema dosadašnjim saznanjima, prva poznata obrazovna institucija u kojoj se za potrebe ovih prostora moglo pripremati za te službe nastala je u vrijeme namjesnika Firuzbega (1505.-1512.) u Sarajevu. S obzirom na to da masovnije regrutovanje domaćeg elementa u tvrđavske posade u odnosu na druge vojne redove nešto zaostaje i počinje početkom 16. vijeka, otuda je teško očekivati da je do tada bilo imama regrutovanih iz Bosne. Ove okolnosti, dakle masovnije učešće u tvrđavskim posadama i otvaranje medresa u Bosni, rezultirali su, veoma brzo pojavom Bošnjaka i u tim službama. Istina, oni su mogli biti školovani i izvan Bosne, ali nema podataka koji bi ukazivali na moguće domaće porijeklo imama u okviru navedenih posada. Prvi za kojeg se pouzdano zna da je iz Bosne je Mehmed Bošnjak, imam u tvrđavi Bočac. Nije poznato kada je počeo obavljati službu u ovoj tvrđavi niti gdje ju je ranije obavljao, ali se zna da je to bilo prije 26. ramazana 946. (4.2.1540.) godine.²⁸

Odnos prema službi

Kodeks ponašanja u tvrđavama bio je determinisan vojničkim ali i normama Šerijata. Zato su protiv prekršioca tih normi preduzimane

mjere lišavanja službe, privremeno ili stalno, u zavisnosti od težine prekršaja. Kako ostali članovi posade tako i imami, u slučaju nemogućnosti potpunog izvršavanja, nemarnog odnosa prema obavezama, napuštanja, ili pak prakse koja se kosila s moralnim i vojnim principima, bili su lišavani dužnosti a time i timara. Zato ćemo sresti ponekad vrlo zanimljive razloge sankcionisanja određenih pojava među njima.

Još 1476. godine za imama u Todevcu se kaže „da je smutljivac” zbog čega mu je timar oduzet i dat njegovom prethodniku.²⁹ Šta se s njima dalje dešavalo nije nam poznato, tako da se precizno ne može reći da li su potpuno gubili vojnički status ili su imali mogućnost da dobiju neku novu dužnost. Evidentno je, međutim, da su u istoj tvrđavi postavljeni i po nekoliko puta, što znači da im vojnički status uvijek trajno nije ukidan nego je mjera bila privremena. U nemogućnosti obavljanja svih pet dnevnih namaza, bili su također smjenjivani sa te službe. Takav slučaj je sa imamima Jeleča, koji „nisu čuvali pet dnevnih namaza”.³⁰ Jedan od travničkih imama Alija fakih „...ne dolazi na vazove i ne obavlja gasuljenje...”.³¹

Kada sa šerijatskog stanovišta kadija procijeni da zdravstveno stanje imama ne priliči službi, postavljena je nova ličnost. Nadgledanje imamske službe, odnosno podobnosti za njeno vršenje bila je obaveza lokalnog kadije, koji je redovno izvještavao i predlagao neophodne mjere. Uz već istaknute razloge zbog kojih je dolazilo do prestanka službovanja treba istaći još jedan. Naime, imami izgleda uvijek nisu bili zadovoljni svojim statusom pa se vrlo često, spominje da su samovoljno napuštali službu i odlazili iz tvrđava.

II

Podaci o imamima timarnicima do 1540. godine³²

Zvečan: Svoju vlast u Zvečanu, kod Kosovske Mitrovice Osmanlije su uspostavile potkraj 14. vijeka, najkasnije 1396. godine, kada je već postojala posada u njemu. S obzirom na uobičajenu praksu postavljanja imama u posade

pretpostaviti je da je u ovoj tvrđavi imam bio prisutan od samog njenog osvajanja i da je prvih godina dobijao novčanu nadoknadu. Takav način finansiranja dokinut je 25. ševvala 867. (13. 7. 1463.) kada je Kasim, imam Zvečana, dobio timar. On je vjerovatno još ranije stupio na službu u ovom mjestu a nije isključeno da ju je obavljao već od 1455. godine. U Zvečanu je služio prilično dugo, do 1477., a moguće je i do 1485. godine. Njegov prvi timar činila su sela Čabre i Dol u nahiji Zvečan, koja je prije njega uživao Tursun, Isa begov hizmećar. Prihod koji je uživao iz ova dva sela iznosio je 1841 akču. Od 1468. godine on je uživao kolektivni timar sa još dvojicom posadnika u koji su ulazila sela Čabre i Strana, u Zvečanu i Živodere u nahiji Vrače. Budući da je timar bio kolektivni, ne zna se koliko je pripadalo kojem posadniku ali je ukupna suma od 6074 akče vjerovatno ravnomjerno dijeljena, tako da je svaki od njih dobijao približno oko 2000 akči. Na takav zaključak upućuje činjenica da su se premije većine poznatih imamskih službi te godine kretale u toj visini, ali se istovremeno nameće i pitanje razloga povećanja. Dva se razloga u tom slučaju čine najbližim, i to godine službe i usklađivanje imamskih primanja na području Bosanskog sandžaka 1468. godine. Dalja sudbina ovoga imama nije poznata. Budući da se u posljednjim decenijama 15. vijeka (1485.-1489.) kao imam spominje Nesuh fakih, moguće je da ga je on i naslijedio, ali nije naslijedio i posjed svoga prethodnika, nego su mu dodijeljena sela Vinarci i Banje Polje u istoj nahiji. Početkom 16. vijeka, 1516. godine, imamsku dužnost je obavljao Sinan, sa znatno smanjenim timarom od 1410 akči, u koji su ulazila sela Bulgari i Rujšte. Približno istu sumu, 1418 akči, uživao je i imam Kasim 1530. godine, kojemu je tokom službe u narednih deset godina pripadalo samo selo Rujšte. Posada je 1540. g. privremeno ukinuta a sama tvrđava bila van upotrebe.

Jeleč: Kao i Zvečan, najvjerovatnije iste godine (1396.) Osmanlije su zauzele i Jeleč (kod N. Pazara), koji je, vjerovatno tada imao i posadu. Podatke o tome imamo mnogo kasnije, polovinom 15. vijeka, od kada datira i prva vijest o imamu u njemu. Prvom poznatom imamu Jeleča, Hadži fakihu, odmah po dolasku u grad

Jeleč bio je dodijeljen timar, znači prije 1455. godine koji su sačinjavala sela Čelikovik, iz kojeg je ostvarivao rentu od 357 akči i Duga Tušimlja sa znatno većim prihodom - od 1088 akči. Isti ovaj timar bio mu je potvrđen i 28. ševvala 867 (16. 7. 1463.) godine. Na službi u Jeleču zatekla ga je i smrt, nakon čega ga je zamijenio Jusuf, sin Tanrivermiša, sa istim prihodom u spomenutim selima. Poslije toga, a najkasnije 1468. g., Jusufu je dodijeljeno selo Vrabče i taj iznos povećan na 2004 akče. Do kada je tačno ostao na toj službi nije poznato, ali se vjerovatno zadržao skoro do 1485. godine, od kada se u toj tvrđavi kao imam nalazio Sinan-fakih. On je ostao najmanje u naredne četiri godine ali je novom imamu taj iznos od 1485. g. umanjen u odnosu na prvobitnu sumu, i iznosio je manje od 1500 akči. Pored ranijeg sela Vrapče u njegov timar ulazilo je i selo G. Lukare u istoimenoj nahiji Jeleč. Nije poznato da li je on nastavio do kraja 15. vijeka obavljati imamsku dužnost ili možda i početkom 16. vijeka kao i kada je ta smjena nastala, ali se pouzdano zna da je od 1516. godine imam u Jeleču bio Mustafa. Umjesto G. Lukara u sastav njegova timara ušlo je selo Potok dok su Vrabci i dalje ostali kao posjedi kojim su raspolagali imami. Izgleda da se Mustafa duže vremena zadržao na toj službi, u kojoj ga je, sve su prilike, naslijedio njegov sin, koji se 1530. godine spominje kao Kurd, sin Mustafa-hodže. Ista sela su ostali njihovi domeni uz nešto umanjenu sumu koju su mogli ubirati od 1400 akči. On je u narednih pet godina obavljao tu dužnost, a poslije njega u slijedećih pet smjenjivani su po dva puta Abdulkerim i Kurd Alijin. Posada ove tvrđave je ukinuta 1540. godine a time znači i obavljanje ove vrste aktivnosti u utvrđenom Jeleču.

Mileševo: Teritorijalno gledano trebalo je da je i u njemu vlast uspostavljena nešto ranije, ali se ona, izgleda, u tom dijelu prijepoljskog kraja, učvrstila tek 1465. godine. Ni poslije zaposjedanja, međutim, u njemu nije registrovan iman timarnik, što znači da je vjerovatno dobijao plaću u novcu. Novom administrativnom podjelom 1470. godine Mileševo je pripalo Hercegovačkom sandžaku.

Samobor: Srednjovjekovni Samobor istočno od Goražda, u zemlji Hercegovoj, vrlo kratko je

bilo u sastavu Bosanskog sandžaka. Kao imami ove tvrđave spominju se Husejin, Jusuf i Hamza. Uživali su prihode sela Budiče i Zabrdice sa prihodima od 2109 akči. Imami ove tvrđave kao da nisu bili zadovoljni službom, pa su se u veoma kratkom vremenu smjenila trojica od kojih su je dvojica samovoljno napustili.

Osnivanjem Hercegovačkog sandžaka pripojena je toj administrativnoj jedinici.

Borač: Tvrđava u istoimenoj župi, kasnije nahiji na području današnje Rogatice u pisanim izvorima je poznata od 1468/69. godine. Nakon njenog osvajanja kratkotrajno je bila u upotrebi do posljednje dekade rebiu-l-ahira 876. (5. 10. 1471.). Za to vrijeme imamsku službu u njoj obavljao je mevlana Husam. Uživao je sela Oštrice (nahija Prača), Duge Seljane, Orlica i mezru Kozadra (nahija Borač).

Todevac: Grad Todevac na području Tjentišta, privremeno je bio sastavu Bosanskog sandžaka. Kao imam u njemu je prvobitno službovao Sejjid Mehmed. Zbog neurednog obavljanja službe naslijedio ga je mula Alija, koji je ostao samo nekoliko mjeseci (13.11.1475-26.2.1476) a potom ponovo na službu vraćen raniji imam. Timar navedenih imama iznosio je 2179 akči u selima Daničići, Mravinjac i Petača u nahiji Bistrica. Do kraja 1477. godine ukinuta je posada u Todevcu.

Crešnjevo: Imam u Crešnjevu vjerovatno je imenovan odmah po smještanju posade, a prvi spomen u pisanim osmanskim izvorima o njoj nalazimo 1468/9. godine. Koliko se zna, u ovoj utvrdi u blizini Konjica tokom njenog postojanja službovao je samo jedan imam Velija-fakih. Rentu je ubirao iz sela Babovići, Pašvanica, Borka i Pribičići u tadašnjoj nahiji Vrapče. Ukupni prihod iz navedenih mjesta od 4096 akči dijelio je sa još jednim timarnikom, što znači da je imao oko 2000 akči. Tokom 1477. godine utvrda Crešnjeva je porušena, a njeni posadnici pretvoreni u eškindžije.

Borovac: Srednjovjekovni Borovac nalazio se jugoistočno od Konjica u izvorišnom toku Idbra, i po njegovom zauzimanju, koliko se iz izvora može zaključiti nije imao imama timarnika, te je služba u njemu, znači, plaćana novčanim sredstvima. Svojevremeno je pripadala Kraljevoj zemlji, a potom, prije 1477. godine

izdvojena iz Bosanskog u Hercegovački sandžak.

Dobrun: Posada u ovom gradu u izvorima se po prvi puta spominje 1468. godine, ali je ona svakako postojala i prije, s obzirom na strateški značaj i potrebu zaštite uskog koridora ka krajnjim sjeverozapadnim područjima Isa-begova krajišta u području Hodidjeda. Ako je ta pretpostavka tačna, znači da su u njoj smještene ulufedžije a time da je i imam dobijao novčanu platu. Od 1468. godine u ovoj se tvrđavi nalazi posada timarnika u kojoj je i imam Seferšah dobio timar približno 2000 akči koji su činila sela Smrdan i Strahovići kao i mezra Velje Polje, sva u blizini Dobruna. Iz nepoznatih razloga, 27. rebiu-l-ahira 879.(9.9.1474.) napustio je službu a na upražnjeno mjesto došao Husam i ostao izgleda do 1485. godine. Kolektivni timar Husamedina, koji se kao imam spominje od 1485. godine, sačinjavali su sela: Srednje Veletovo, Zablaće. Veletovo u nahiji Dobrun i Glogova u nahiji Višegrad. Četiri godine kasnije kao timar ista sela pripadala su i imamu Junusu sa još jednim suvlasnikom. Godine 1516. imam Dobruna Mahmud imao je pojedinačni timar od 1420 akči. u već poznatim selima Zablaće i Srednje Veletovo. U pogledu visine timara stanje se nije promijenilo ni 1530. godine, u kojoj je imam Medžidin uživao skoro kao i njegov predhodnik 1424 akče. Na službi je ostao do 29. zu-l-kadea 943. [9.5.1537.] godine. Poslije njega do sredine 1540. godine kratko su se smjenjivali Hasan, svega sedam mjeseci, i Mehmed od 30.3. 1538. godine.

Višegrad: Prvi pisani tragovi o postojanju imamske službe u Višegradu datiraju iz 1468/9. godine, kada ju je obavljao mevlana Muhamed. Prihodi kojima je raspolažao u selima Gornj Velji Lug (nahija Višegrad) i nenaseljena mezra Bukovik, (nahija Brodar) iznosili su 2048 akči. Ovako visok timar nije ostao dugo i već od 1485.g. Musa, imam višegradske tvrđave, dobijao je 1510 akči u drugim selima, Srednja Loznica i Zametice, u nahiji Višegrad. Nije poznato do kada je ostao na toj dužnosti ali je to bilo do poslije 1489. godine. Od 1516. kao imam službovao je Mehmed sa 1605 akči, u Srednjoj Loznici i Oramenici. Služba u ovoj tvrđavi trajala mu je prilično dugo, do 1540. godine, kada ga je naslijedio Muslihudin.

Tvrđava Višegrad,
gravura iz Kuripešićevog putopisa 1531.

Kličevac: Imamska služba u ovoj tvrđavi, kod sela Sućeska, zapadno od Srebrenice, evidentna je od 1468/9. g. kada ju je obavljao Hamza-fakih. Timar od 6119 akči koji je uživao sa još dvojicom posadnika činila su sela: Klokotovac, dio Brodčića u nahiji Osat, Beroševići, i Donje Vrelo i Podbukovica u nahiji Vrtar. Krajem oktobra 1471. (sredinom džumada II 876) Hamza je sam dobio Klokotovac. To znači da njegov udio u navedenom kolektivnom timaru nije bio niži od 2000 akči. Osnovano se može računati s tim da je ova služba prisutna još od vremena zauzeća Kličevca i da ju je obavljao isti imam od trenutka postavljanja posade u ovu utvrdu. Njegov nasljednik u službi (1485. g.) Junus-fakih, pored toga što je imao drugo selo, Zgonje (nahija Osat), imao je i manju rentu - 1563 akče. Četiri godine kasnije (1489.) u ovoj tvrđavi je ponovo službovao imam po imenu Hamza, sa istim iznosom i u istom selu kao i prethodni imam Junus. Premda je teško ustanoviti, ali se ne isključuje mogućnost da se radi o Hamzi koji je već 1468/9. obavljao tu

službu. Posljednji poznati imam u ovoj tvrđavi bio je 1516. g. Abduldžemil sa 1400 akči prihoda koji su mu pripadali. Do kada je obavljao tu službu kao i okolnosti zbog kojih se ona ne javlja 1530. g. nisu poznate. Nema pokazatelja koji bi govorili o tome da je imam Kličevca primao plaću u gotovini, ali se takva mogućnost ne može u potpunosti odbaciti, kao što ni neko drugačije rješenje nije u potpunosti isključeno. Jedino što se može smatrati pouzdanim je da je svaka aktivnost te vrste u potpunosti prestala nakon 1540. godine ukidanjem posade u Kličevcu.

Hodidjed: Posada Hodidjeda, nedaleko od Sarajeva, predstavlja jednu od najranije poznatih posada na tlu današnje Bosne i ondašnjeg Bosanskog sandžaka. Prvim poznatim popisom iz 1455. godine kojim je zahvaćen i dio današnjeg bosanskohercegovačkog prostora pored Zvečana (Kosovo) i Jeleča (kod N.Pazara) ubilježena je i posada Hodidjeda. U njenom sastavu nalazio se i Muslim-hodža čiji timar su sačinjavala sela: Košuta, Donja Krastica, te mezra (sijalište) Bakije i mezra Ihvaletiče (Faletići). Ukupni prihodi sa zemljišnih posjeda iznosili su 1666 akči. Šta se desilo sa imamom, neizvjesno je, ali je njegov timar, prema nedatiranoj bilješci, kasnije bio u posjedu Hamze Serezlije. Iz jedne druge napomene vidi se da je između 30.12. i 8.1.1466. godine na službu stupio novi imam Ibrahim i naslijedio dio timara prvobitno (1455. g.) upisanog na Isa-begovog zastupnika u Hodidjedu, Iskendera. Preciznije, on je naslijedio dio koji su te godine (1466.) zajednički uživali Karagoz Marašli, Atmadža Karalehlija, Alija Nikopoljanin i Ismail Bošnjak. Ova promjena se može uzeti i kao vrijeme do kojega je prvi imam ostao na službi. Oni su uživali sela: Brutse-Žrnovo, mezru Svrake, selo Obor Gazdo i Ljubumlja, čiji prihodi su iznosili 9.219 akči. Na službi u Hodidjedu ostao je do iza 1468./9. vjerovatno i do 1485., jer nema naznaka da ga je do narednog popisa iko mijenjao. Jedino što je novi imam mevlana Ibrahim od 1468./9. g. sa još jednim posadnikom uživao 4008 akči u selima: Klek, Bači, Kobilj-Do, Doljani, D. Hrasnica, Krupac i Jablanovići dio Kobilj-Dola.

Imamsku službu u Hodidjedu između 1485.-1489. godine obavljao je Tadžidin sa timarom od 1500 akči koji je činilo selo Bači u nahiji Saraj. Prihod iz istog sela od 1537 akči, 1516. godine

izgleda greškom nije upisan ni na čije ime, ali je ono i dalje pripadalo imamu posade Hodidjeda. Slijedeće poznato ime na tom mjestu u Hodidjedu bio je mevlana Bali koji je za službu uživao selo Krupa u nahiji Saraj sa prihodom od 1520 akči. U narednih deset godina, na mjestu imama smjenjivali su se: Mustafa-fakih, Nimetulah, Alijahodža, Abdurrahman i najzad Mustafa Mahmudov. Osim Mustafe koji je tu službu morao napustiti iz zdravstvenih razloga, svi drugi su je samovoljno napuštali.

Kreševo: Prema raspoloživim izvorima posada u Kreševu javlja se od 1468./9., ali je vjerovatno postojala od prije, a najkasnije od 1463., znači odmah po njegovom zauzeću. Imamsku službu u prvoj poznatoj posadi vršio je mevlana Kasim, uz visinu nadoknade u vidu timara od 2080 akči. Vrlo kratko ga je naslijedio Alija Sunkura, a potom na to mjesto ponovo vraćen mevlana Kasim jer je bio „dobar i mlad”. U ovoj se tvrđavi zadržao sigurno do 1489. godine, a možda i duže. Timar imama Kreševa prvobitno su sačinjavala sela: Otes, Dobra Voda (u nahiji Bobovac) i Dragošća (u nahiji Kreševo) a kasnije (od 1485.) selo Podgora i Grajan u nahiji Visoko koje je Kasim uživao sa još jednim članom posade. Nadoknada imamu od tada bila je manja u usporedbi s prvobitnom, te je iznosila 1500 akči. Do kraja 15. ili početkom 16. vijeka (prije 1516.) ova je posada ukinuta, time i prestala imamska služba u tvrđavi Kreševo.

Dubrovnik: U tvrđava Dubrovnik u srednjem toku Misoče, istočno od Breze, u izvorima se javlja od 1516. godine, ali se to ne može smatrati godinom postavljanja posade u nju i pretpostavljati je da je do tada u njemu bila smještena ulufedžijska posada. Od 1516. godine na službi u njoj bio je mevlana Ramadan. Sa još jednim suvlasnikom pripadalo mu je selo Podgora i Slatoboj (nahija Dubrovnik) sa po 1400 akči. Između 1530. i 1540. g. imam u Dubrovniku bio je fakih Mehmed sa sumom svoga prethodnika, ovaj put u selu Koritnik, u istoj nahiji.

Bobovac: Postojanje posade i imamske službe u srednjovjekovnoj bosanskoj prijestonici Bobovcu, kod danas poznatog sela Mijokovići, jugozapadno od Vareša, kroz izvore je moguće pratiti od 1468./9. godine, iako je posada postojala od njegovog zauzeća. Prvi poznati imam u ovoj utvrdi bio je Kasim, čija je služba bila plaćana u

gotovini. Krajem aprila i početkom maja (24.4.-8.5.) 1472. on je dobio zemljišni posjed umrlog Alije. Tih godina bila su to sela Zgošća i Dragovići, koja su i pripadala nahiji Bobovac. Slijedeći poznati imam, Karadža (1485.-89.) sa još jednim suvlasnikom uživao je prihode iz sela D. Ribnica u nahiji Brod sa približno 3000 akči. Ovo selo je i dalje ostalo kao timarski posjed imama Abdulaha (1516. g.) sa pridodatim selom Brežani, u nahiji Bobovac, iz kojih je ukupno ubirao 1412 akči. Od 1530. imamsku dužnost obavljao je Sulejman-fakih da bi ga nakon smrti, 28.1.1539., naslijedio Muruvet-hodža, sin Alijin. Umjesto ranijih, njima je dodijeljeno selo Poljani u nahiji Brod, sa iznosom od 1400 akči. Ukidanjem posade 1540. godine prestala je i imamska djelatnost u samom Bobovcu.

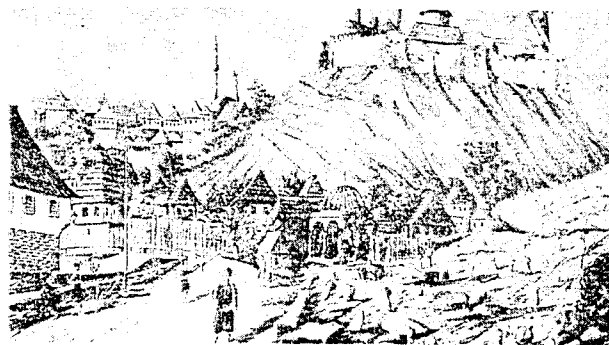
Vrh Bilica: Najraniji spomen o posadi u ovoj utvrdi potječe iz 1516. godine, od kada je poznata i imamska služba u njoj. Imam u Vrh Bilici u to vrijeme bio je Adbullah, koji je služio uz nadoknadu od 1400 akči, ostvarivanu iz sela Nažbilj i Čatići, koji su tih godina administrativno pripadala nahiji Bobovac. Njegov nasljednik Mustafa, uz istu sumu, samo u selu Donja Ribnica (nahija Brod), obavljao je tu službu između 1530.-1540. godine. Raspuštanjem posade 1540. g. prestala je postojati i takva služba u ovoj utvrdi nedaleko od Zenice.

Vranduk: Prva posada u ovoj tvrđavi poznata je od 1468/9. i ona je prvih godina imala imama Muhjudina, čija služba je plaćana novcem u gotovini. Umjesto novčanih primanja, 1472. godine, ovaj imam je dobio dio zemljišnog posjeda Sarudže, kojemu je služba prestala iz zdravstvenih razloga. Koliko mu je pripadalo nije poznato, ali su u sastav kolektivnog timara koji je dijelio s drugima ulazila sela: Babine, Tršće i Podgorica (nahija Brod). Popisi do kraja 15. vijeka više ne spominju Vranduk stoga što je timarska posada zamijenjena graničarskom-ulufedžijskom u cilju učvršćivanja odbrane od Ugara koji su 1480. g. nanijeli nekoliko teških poraza osmanskoj vojsci. Budući da džamija uz tvrđavu Vranduk potječe iz vremena sultana Mehmeda Fatiha, to se imamska služba u njoj nije prekidala a imam kao dio plaćene posade, je dobijao nadoknadu u gotovini.

Stabilizacijom prilika u tom području do 1516. g. Vranduk je ponovo dobio timarsku

posadu u kojoj je kao imam služio Ismail. Njegov posjed činila su sela Bukovčevina i Viokovići u nahiji Brod sa iznosom od 1600 akči. Službovanje u Vranduku trajalo mu je prilično dugo, izuzme li se kraći prekid između 4. redžeba 940. i 2. ša'bana 941. (19.1.1534.-5.2.1535.), služba mu je trajala do poslije 1540. godine. Od tada pripadalo mu je samo selo Bukovčevina, ali sa neizmijenjenom sumom od 1600 akči.

Travnik: Premda se u izvorima javlja relativno kasno, Travnik spada u red mjesta u kojima je veoma rano sagrađena džamija, time i uspostavljena imamska i hatibska služba. Prva džamija u Travniku nosi ime sultana Mehmeda, znači da je nastala prije 1480. godine. Kako je nastala u tvrđavi tako je predstavljala i džamiju namijenjenu za posadu, o kojoj pisanih tragova nemamo do 1516. godine tako da i prve konkretne vijesti o imamu potječu od tada. Prvi poznati imam i hatib u travničkoj tvrđavi i samom Travniku uopće bio je mevlana Uvejs. Od 14 poznatih imama Bosanskog sandžaka, travnički je uživao najveći timar od 2000 akči, kojem je pripadalo selo Mošćanica u susjednoj nahiji Brod. Između 1530.-1540. g. smjenjivali su se mevlana Hasan i Alija-fakih po dva puta. Visina timara ranije određena nije dokidana, ali su posjedi tih godina bili znatno bliže mjestu službovanja, u selima Gladnik i Putičevo u nahiji Lašvi, u neposrednoj blizini Travnika.

Travnik - srednjovjekovni grad, te mahale Varoš i Šumeće u podgrađu, crtež iz devete decenije prošlog stoljeće. Na vrhu crteža vidi se dio džamije u tvrđavi. (Asboth, *Bosnien und die Herzegowina*, 1888)

Toričan: U popisima bosanskih tvrđava, ova u selu Varošluk kod Turbeta, prvi puta se javlja 1530. godine, iako je posada u njoj postojala još i znatno ranije. Imamska služba, finansirana

dodjelom timara u ovoj tvrđavi nije evidentirana između 1530.-1540. g. Tako nije poznato da li je postojala prije 1530. godine ali ni poslije. Budući da su tvrđave skoro redovno imale takve službe, može se pretpostaviti da ni ona nije predstavljala izuzetak samo što je, moguće je, financirana na drugačiji način.

Fenarlik (Kaštel): Poput drugih utvrda koje su se nalazile u blizini nekadašnje ugarske banovine Jajce, i Kaštel između N. Travnika i Bugojna, javlja se počev od 1516. godine, od kada datiraju i prvi podaci o imamskoj službi u njoj. Prvo poznato ime imama bilo je mevlana Husejn. Timar u visini od 1400 akči dobio je u susjednoj nahiji Rama u selu Krajnčići. Novi posjed u neizmijenjenom iznosu (1405 akči) kasnije (od 1530.) je bio dodijeljen u blizini same tvrđave u selu Grnovnica, u nahiji Lašva, kojoj je pripadala i ova utvrda. Od tada na mjestu imama službovao je Behram do svoje smrti (17. ramazana 939.-12.4.1533.) a potom imam fakih Mumin. Ova tvrđava je nakon 1540., a prije 1550. izdvojena iz Bosanskog i pripojena Kliškom sandžaku ali je imamima i dalje ostalo na raspolaganju selo Grnovnica.

Susid: Prvi podaci o posadi Susida kod Bugojna potječu iz 1468/9. godine, međutim među timarnicima ne nalazimo i imama. On je vjerovatno bio prisutan i obavljao službu uz novčanu nadoknadu. Iako se u naredna dva timarska popisa (1485. i 1489. godine) Susid ne spominje, u njemu je morala biti smještena posada, samo što je bila ulufedžijska, tj. graničarska. Razlog tih promjena bili su česti upadi ugarske vojske kojoj se malobrojne timarske posade nisu mogle adekvatno suprotstaviti. To znači da je do 1516. godine posada financirana u novčanim iznosima a ne u naturi. Zato prvo poznato ime imama potječe tek iz 1516. godine. Tadašnjem imamu u Susidu, mevlana Husejnu, dodijeljen je dio prihoda od (1400 akče) u selima: Oksovići (Uskopje) i Krajnčići u nahiji Rama. Nešto veći iznos (1459 akči) uživao je kasniji imam (1530) Bajazid-fakih u istom selu Krajnčići. Na službi u Susidu ga je zatekla i smrt 21. zu-l-kadea 944 (21.4. 1538.) godine, poslije čega ga je naslijedio Jusuf. Posada je privremeno raspuštena nakon 1540. a 1550. ponovo smještena, ali je pripojena Kliškom sandžaku.

Prozor: Odmah po osvajanju Prozora u njegovu tvrđavu je smještena posada, mješovitog sastava, timarnici i ulufedžije - dnevničari. Do početka muharrema 876. (20. 6. 1471.) imam u Prozoru primao je nadoknadu u novčanom iznosu a od tada dodijeljen mu je timar ranije umrlog Jusufa iz Trnove, vojnika iste tvrđave. Do 23. ramazana 881. (17. 5. 1476.) imam u ovoj tvrđavi bio je Mehmed, koji je iz nepoznatih razloga napustio službovanje. Na tom mjestu zamijenio ga je Muslihudin, koji je prije 1485. prestao obavljati službu u Prozoru. Do tada imami su uživali sela Zgrade i Borovica u nahiji D. Rama. Kasnije su se smjenjivali 1485. godine Sejdi, potom od 1489. Hasan. Prvi je uživao prihode od sela Bituša a drugi od sela Peći, u nahiji Rama. Imamsku službu 1516. godine vršio je mevlana Kasim uz nešto veću nadoknadu od 1420 akči u selu Kovačevo Polje, također u nahiji Rama. Prihode od istog sela uživali su i kasniji imami Emiršah (13. šaban 945.-4.1.1539.) i Jusuf-fakih, sa po 1400 akči nadoknade.

Maglaj: Spada u red gradova koji su vjerovatno nešto kasnije ušli u sastav Bosanskog sandžaka, budući da je, kako je A. Handžić ustanovio, najvjerovatnije pripadao Bosanskoj „kvazidržaci“ 1465.-75. Kako je spadao u red tvrđava u graničnom dijelu, tako se i timarska posada u njemu javlja prilično kasno, prvi put 1530. godine. To znači da i prvi pouzdani podaci o imamskoj službi, koju je u njemu tada obavljao Jusuf, datiraju iz tih godina. Njegov timar od 1400 akči bio je prilično usitnjen, sastavljen uglavnom od čifluka na području nahija Maglaj, Brod, Tešanj i Doboj. Jusufova služba u Maglaju potrajala je najmanje narednih deset godina, a nastavio ju je obavljati i nakon 1540. godine.

Doboj: Budući da je džamija u Doboju nastala u doba Selima I (1512.-1520.), opravdano je računati već tada i na postojanje posade u Doboju. Prvi pouzdani podaci o posadi potječu iz 1530. godine. Iako se način njenog održavanja od 1540. g. promijenio, među timarnicima ni poslije toga ne nalazimo imama.

Dobor: Posada u ovoj tvrđavi javlja se u izvorima od 1540. godine, premda je vjerovatno postojala i nešto ranije. Kao i u obližnjem Doboju, ni u ovoj posadi ne srećemo imama timarnika.

Tvrđava u Doboju

Ostaci tešanjске tvrđave u drugoj polovini 19. i početkom 20. vijeka

Tešanj: Približno u isto vrijeme kada se to dogodilo u Doboju nastala je džamija u tvrđavi Tešanj. Vjerovatno je već tada u njemu postojala i posada o kojoj pisane tragove srećemo 1530. godine. U to vrijeme ona je isplaćivana u novčanim iznosima do 1540. godine. Prvi poznati imam u Tešnju tih godina bio je Mustafa, čije približno vrijeme stupanja niti prestanka službe nije poznato.

Akhisar: Budući da prva džamija u Akhisaru (Pruscu) nosi ime sultana Bajazida (1481.-1512.) osnovano je pretpostaviti da već u to vrijeme u njemu postoji i posada kao i da je džamija podignuta za njene potrebe. Ipak, najraniji pouzdan trag o postojanju posade u Akhisaru nalazimo 1530. godine, otkada datiraju i vjesti o imanima u okviru te posade. Na tim službama u narednih deset godina izmijenili su se mevlana Musa (do 13. 6. 1532.), Redžep 12. ramazan 943. (22.2.1537.) a potom Muslihudin, koji je ostao do 1540. g. a možda i duže. Ako se po razlozima prestanka službe može suditi, prva dvojica u potpunosti nisu bila zadovoljna svojom službom

pa su je napustili. Imami Akhisara imali su nadoknade po 1689 akči, što se tih godina ubrajalo u red bolje plaćenih imama u Bosanskom sandžaku, od kojih su jedino još u Travniku imali više. U timar imama Akhisara ulazila su sela: Gornji Skirt (nahija Uskopje) i Stogir (nahija Neretva).

Sokol: Javlja se kao i ostale obližnje tvrđave prilično kasno, od 1530. godine, budući da se nalazio veoma blizu velikog ugarskog uporišta Jajca, u izvorišnom toku Plive. Imamsku službu od postavljanja posade obavljao je Veli fakih, sa 1602. akče na ime timara u selu Prikladci, (današnji Vrbljani) i Slatina u nahiji Sana. Isti je spomenutu službu obavljao do iza 1540. godine, s tim da mu je visina nadoknade neznatno porasla na 1623 akče koje je dobijao iz prihoda varoši Sokola i varoši tvrđave Ključ. Do 1550. godine ova tvrđava je izdvojena iz sastava Bosanskog sandžaka i pripojena Kliškom.

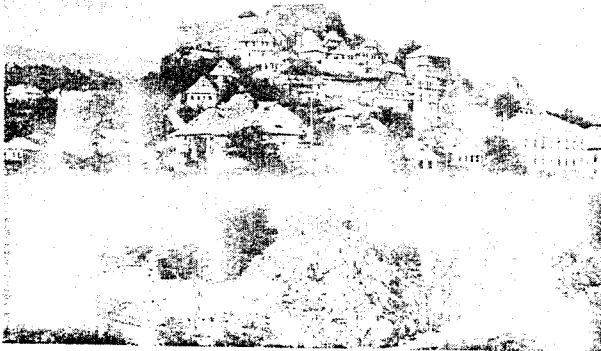
Vinčac: Tvrđava na području današnjeg Vinca javlja se u popisima od 1530. godine. Ona izgleda tih godina u okviru same posade nije imala svoga imama, ali je nešto kasnije, na tu službu 17. ramazana 939. (13.4.1533.), imenovan mevlana Idris. Prvobitno mu je bio dodijeljen dio Alije, sina Ilijasova (1400 akči) koji je u istoj tvrđavi obavljao službu, iz kolektivnog timara koji su sačinjavala sela Gornje i Donje Mrakovo (nahija Dubrovnik), mezra Podstina u blizini Vinca i mezra Završka. Ovaj imam se na službi zadržao i 1540. godine sa istom sumom, ali su mu do tada dodijeljeni posjedi nešto bliže mjestu službe - nekoliko čifluka u nahiji Uskopje, čiji iznos nije nadmašivao prvobitno dodijeljenu sumu. I ova tvrđava je nakon 1540. godine pripala Kliškom sandžaku.

Komotin: U ovoj tvrđavi, sjeveroistočno od Jajca, 1530. godine od kada je izvori spominju, nije registrovana imamska služba finansirana na način uobičajen za timarske posade, tj. dodjelom posjeda niti ima kasnijih naznaka da je ona postojala na takav način. Kratko vrijeme iza njenog pojavljivanja u izvorima, posada je i ukinuta 1540. godine, s čime i prestaje svaka mogućnost postojanja takve službe u ovoj utvrdi.

Golhisar: Od 1530. godine, kada se javlja timarska posada današnjeg Jezera, u svojstvu imama tvrđave u Golhisaru služio je Ejnedin.

Njegova služba na tom mjestu trajala je neprekidno u narednih deset godina, do privremenog ukidanja posade u Golhisaru 1540. godine. Iza toga mjesto službovanja mu nije poznato. Timar imama u iznosu od 1608 akči činilo je selo Ostrovica u nahiji Sokol i jedan čifluk u nahiji Uskopje. Novom administrativno-vojnom podjelom sredinom 16. vijeka, Golhisar je pripao Kliškom sandžaku, a tvrđava stavljena u funkciju, tako da je ponovo dobila posadu i imama.

Jajce: Neposredno po osvajanju Jajca imamom njegove posade imenovan je Alija, koji je sa dvojicom suvlasnika uživao prihode od sela Gornje Šetiće u nahiji Rama sa još jednim

Jajce početkom 20. stoljeća

čiflukom. Iz toga kolektivnog timara pripadalo mu je 1600 akči. Od 1540. g. sa znatno manjim iznosom od 1400 akči, iz sela Vardište u nahiji Brod službovao je imam Alaudin.

Bočac: Prvu posadu Bočca, koja se u izvorima javlja od 1530. g., činili su graničari-ulufedžije među njima i imam. Do 26. ramazana 946

Ostaci tvrđave Bočac, na vrhu stijene

(4.2.1540.) njenom imamu Bošnjaku Mehmedu umjesto ranije novčane isplate dodijeljen je dio Musaa, sina Hamzinog, iz tvrđave Toričan, u selu Donji Lučani (nahija Brod). Iz tog kolektivnog timara Mehmedu je pripadalo 1400 akči. Od tada i ostali članovi posade finansirani su na isti način.

Kotor: Istovremeno sa Bočcem, tridesetih godina 16. vijeka, smještena je graničarska posada i u Kotor, i narednih deset godina isplaćivana iz centralne državne blagajne. Na novi način njenog finansiranja prešlo se 1540. godine. Bajazid, imam Kotora, dobio je pravo na uživanje sela Vranić u nahiji Vrbanja, iz kojeg je ubirao prihod od 1410 akči.

Banja Luka: U Banjoj Luci, kao i u drugim graničnim mjestima, najprije je bila smještena posada dnevničara, čiji spomen u raspoloživim izvorima nalazimo 1530. godine. Nije poznato od kada, ali prije 26. ramazana 946. (4.2.1540.) godine imamsku dužnost u Banjoj Luci obavljao je mevlana Abdullah, kojemu je tada dodijeljen timar Ejnedina, dotadašnjeg imama Golhisara. Na raspolaganju su imali rentu sela Ostrovica, u nahiji Sokol, u iznosu od 1608 akči. Iste godine umjesto ranijeg, kao timar banjalučkom imamu dodijeljen je pazar Sutjeska, u nahiji Brod, s pravom na istu visinu timara.

Hlivno: Posada Hlivna, poznata od 1530. godine, imala je imama Mehmeda. Timar u iznosu od 1436 akči dobio je u selu Zagoričani (nahija Hlivno) i uživao ga u narednih deset godina koliko mu je trajala služba u ovom mjestu. Negdje od 1540. g. naslijedio ga je Medžidin sa timarom od 1632 (ili 1432) akče. Iza toga, najkasnije do 1550. g. Hlivno i sve tvrđave koje su se nalazile zapadno od njega pripojene su Kliškom sandžaku.

Belgrad: Glamoč kao i Hlivno u ovoj vrsti izvora javlja se od 1530. godine. Imam posade Belgrada (Glamoča) Ali-fakih, uživao je 1540 akči u selima Janjčići i Bilčići u nahiji Belgrad (Glamoč). Ovu službu tu je nastavio obavljati do poslije 1540. godine, sa simbolično izmijenjenim iznosom od 1548 akči.

Sinj: Prvi poznati imam posade Sinja bio je Isa, koji je uživao sela Petalić, Vedrinje, Vanjač (u nahiji Sinj) i Kruševo u Petrovom Polju. Renta ovih sela koja mu je pripadala iznosila je 1410

akči. Poslije smrti Isaa, od 16. redžeba 939. (10.2.1533.) u narednih sedam godina naslijedio ga je Sinan-fakih.

Vrh Rika: Nakon osvojenja, u svojstvu imama u Vrh Riki (Vrlika) srećemo mevlana Alija sa timarom u iznosu od 1420 akči, kojem je pripadalo selo Čevljani u nahiji Sinj, te jedna mezra i jedan čifluk. Službu na ovom mjestu obavljao je do iza 1540. godine.

Drniš: Posadu u Drnišu opsluživao je imam Džafer, čiji je timar od 1500 akči činilo selo Mijočić u Petrovom polju. Služba u ovoj utvrdi mu nije dugo trajala, i od 28. džumade-1-evvela 940. (14.12.1533.) naslijedio ga je Iskender, koji je do poslije 1540. g. nastavio obavljati tu službu.

Nečven: Tvrđava između Knina i Skradina u popisu Bosanskog sandžaka javlja se 1530. godine, kada je kao imam služio Behram, uz uobičajeni timar od 1400 akči u mjestima Gornje i Donje Zaruvade, u istoimenoj nahiji Nečven. Isti je službu obavljao do poslije 1540. godine sa nešto većim iznosom od 1492 akče.

Knin: Između 1530.-1540. godine posada Knina bila je ulufedžijska, a potom je djelimično pretvorena u timarsku. Jedini poznati imam u to vrijeme bio je mevlana Omer, čiji je timar iznosio 1459 akči.

Pored naprijed navedenih tvrđava, u sastavu Bosanskog sandžaka 1530. godine spominju se još Zvečaj, Ključ, Kamengrad, Bilaj, Ostrovica, Udbina, Obrovac, Karin, Novigrad, Kličevac (kod Benkovca) i Skradin. Do kraja prve polovine 16. vijeka one su zadržale raniji status, usljed čega su i podaci o njima u trenutno raspoloživim izvorima svedeni na njihov broj i broj posadnika u njima. Po broju što nam ih daje sumarni izvod iz deftera, još 14 posada 1530. godine bilo je razmješteno u sjeverozapadnom dijelu sandžaka ali su im, međutim, imena nepoznata zbog djelimične nepotpunosti izvora kojim smo se služili.

¹Fehim Dž. Spaho. Organizacija vojne krajine u sandžacima Klis i Krka u XVII stoljeću. Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom veku do karlovačkog mira 1699.. SANU Naučni skupovi, Knjiga XLVIII, Odeljenje istorijskih nauka, Knjiga 12, Beograd, 1989. str. 104. (ćirilica) Uporedi: Fehim Dž. Spaho. Opširni defter Kliškog sandžaka iz 1550., Sarajevo 1987. Rukopis prijevoda ovog deftera u OIS u Sarajevu.

²Hazim Šabanović. Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Sarajevo, 1964.

³Adem Handžić. O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću, Studije o Bosni, Istanbul, 1994., str.112

⁴Hazim Šabanović. Bosanski pašaluk.... str. 31. isti. Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463. g. GID BiH, God. VII, Sarajevo, 1955., str. 36-51.

⁵Adem Handžić, O formiranju.... str. 113

⁶To su tvrđave s timarskim posadnicima: Kličevac, Borovac, Kreševo, Crešnjevo, Prozor, Susid, Vranduk, Bobovac, Hodidjed, Zvečan, Jeleč, Dobrun, Borač, Višegrad, Mileševo, Samobor i Todevac. (Istanbul, Belediyec Kutuphanesi (Ataturk Kutuphanesi, Muallim Cevdet Yazmalari, T.D. No. 0.76)

⁷Istanbul, BBA, Maliyeden Mudever No. 540. Ovaj defter je jedan od rijetkih koji pored popisa timarskih sumarno daje i pregled ulufedžijskih - dnevničarskih posada. Pojam „ulufe“ označavao je dnevni iznos koji je dobijao posadnik u takvim tvrđavama.

⁸Istanbul, BBA, T.D. No. 1072. str.189. Sama džamija se ne spominje ali buduću da u posadi služi „imam i hatib“ njeno postojanje se podrazumijeva..

⁹Istanbul, BBA, T.D. No. 18, 24., 56.

¹⁰U prvoj polovini XVI vijeka u Bosanskom sandžaku javljaju se dvije istoimene utvrde Kličevac, jedna zapadno od Srebrnice a druga kod Benkovca (Hrvatska). Bosanski Kličevac se u izvorima javlja od 1468., a Kličevac u Hrvatskoj od 1530. godine.

¹¹Istanbul, BBA, Maliyeden Mudever, T.D. No. 540. fo. 66.

¹²Ismet Kasumović, Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu u vrijeme osmanske uprave, Mostar, 1999., str. 76.

¹³Adem Handžić. Prilog istoriji gradova u bosanskoj i slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka, GDI BiH, XIII, Sarajevo, 1962., str. 335-336.

¹⁴Isto; str. 334-337.

¹⁵Istanbul, BBA, Maliyeden Mudever, No. 540. fo. 65 i 69.

¹⁶Istanbul, Ataturk Kutuphanesi, Muallim Cevdet Yazmalari, T.D. No. 0, 76, fo. 108., 113., 114.,

¹⁷Hodidjed, Bobovac, Kreševo, Prozor, Višegrad, Dobrun, Jeleč (kod N. Pazara), Zvečan, Kličevac.

¹⁸Istanbul, BBA., T.D. No18 (fo. 91-111) i 24. (fo. 401-446).

¹⁹Istanbul, BBA, T.D. No. 56

²⁰Istanbul, BBA, Maliyeden Mudever, No. 540

²¹Istanbul, BBA, T.D. No. 212.

²²Istanbul, Maliyeden Mudever, No. 540. fo. 65.

²³Adem Handžić. Prilog istoriji starih gradova u bosanskoj i slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka, GDI BiH, XIII, Sarajevo, 1962., str. 334.

²⁴Ankara, Tapu Kadastro Genel Mudurlugu, T. D. No -477 (novi broj 11) 258 a. (Prijevod navedenog izvora je upravo izišao iz štampe u izdanju Bošnjackog instituta u Ćirilici - odeljenje u Sarajevu i Orijentalnog instituta u Sarajevu, pod naslovom: „Sumarni popis Bosanskog sandžaka 1604. godine“.)

²⁵Istanbul, BBA, Maliyeden Mudever, No. 540. fo. 53.

²⁶Istanbul, Ataturk Kutuphanesi, Muallim Cevdet Yazmalari, T. D. No. 0.76. fo. 146.

²⁷Istanbul, BBA, Maliyeden Mudever, No. 540. fo. 4.

²⁸Isto, fo. 36.

²⁹Način interpretacije korišten u nastavku teksta zahtijeva veliki broj napomena koje bi zauzele dosta prostora zbog čega smo odlučili od uobičajene prakse, buduću da su svi navedeni podaci sadržani u naprijed spomenutim izvorima i literaturi.

¹Hazim Šabanović. Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela, Sarajevo, 1959.

²Adem Handžić. O organizaciji vojne krajine bosanskog ejaleta u XVII stoljeću (sjeverna i sjeverozapadna granica), Prilozi Instituta za istoriju, XXIII, 24 (1988.), Sarajevo, 1988., str. 46.

³Uporedi: Ahmed S. Aličić, Poinenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina 1477., Sarajevo, 1985.